



## सांख्यदर्शनस्य सामान्यपरिचयः

### प्रस्तावना

आस्तिकनास्तिकभेदेन भारतीयदर्शनानां द्विधा विभागः विद्यते। तत्र त्रीणि नास्तिकदर्शनानि प्रसिद्धानि। तानि हि चार्वाकदर्शनं, बौद्धदर्शनं, जैनदर्शनं चेति। सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसा-वेदान्तदर्शनानि चेति षट् आस्तिकदर्शनानि। अत्र आस्तिकपदेन न ईश्वरस्य स्वीकारः अभिप्रेयते। यानि दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानि, यानि च दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि इति उच्यन्ते। भारतीयदर्शनेषु सांख्यदर्शनं सर्वप्राचीनदर्शनत्वेन मन्यते। षट्सु भारतीयेषु आस्तिकदर्शनेषु सांख्यदर्शनम् अन्यतमम्। यस्मात् भारतीय-परम्परायां सर्वप्राचीनदर्शनं सांख्यदर्शनं तस्मात् एतद्वर्णनज्ञानं विना अन्येषां भारतीयदर्शनानां ज्ञानं पूर्णतः नैव सम्भवति। महाभारतादिग्रन्थेषु सांख्यदर्शनस्य महान् प्रभावः दृश्यते। गीतासु सांख्यदर्शनम् अतीव स्पष्टतया अवलोक्यते। सांख्यदर्शनस्य प्रभावः वेदान्तदर्शने अपि विद्यते। अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य प्रधानप्रतिपक्षः सांख्यदर्शनम् इति शङ्करभगवत्पादैः ब्रह्मसूत्रभाष्ये उक्तम्। सांख्यदर्शनस्य बहवः विषयाः वेदान्तदर्शने स्वीकृताः। प्राचीनसाहित्यग्रन्थेषु अपि सांख्यदर्शनस्य प्रभावः सुस्पष्टः। तस्मात् सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनज्ञानाय अतीव उपकारकम्।



### उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- सांख्यदर्शनस्य विस्तरेण परिचयः लप्स्यते।
- सांख्यशब्दस्य अर्थविषये परिचयः लप्स्यते।
- सांख्यदर्शनस्य आचार्याणां ग्रन्थानां च विषये परिचयः लप्स्यते।
- सांख्यस्वीकृतानां तत्त्वानां सामान्यतया ज्ञानं भविष्यति।
- सांख्यमते पुरुषस्य स्वरूपं, पुरुषस्वीकारे हेतुः इत्यादिविषयाः विस्तरेण ज्ञायन्ते।
- पुरुषस्य बन्धः नाम कः, मोक्षः नाम च कः इति विषयः सुस्पष्टः भविष्यति।



### १.१) सांख्यशब्दार्थः

संख्यासंबन्धेन सांख्यम् इति उच्यते। परन्तु संख्याशब्दस्य अर्थे विवादः अस्ति विदुषाम् इति कारणात् संख्याशब्दस्य कः अर्थः इति ज्ञातव्यम्।

**संख्यां प्रकुर्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते।**

**तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्यं प्रकीर्तितम्॥**

इति महाभारतस्य वाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषयोः सम्यक् विवेकज्ञानरूपसंख्यायाः प्रतिपादनात्, प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वसंख्यानां च प्रतिपादनात् एतस्य दर्शनस्य सांख्यदर्शनम् इति नाम। केचन वदन्ति "पञ्चविंशतितत्त्वात्मिका संख्या यत्र विविच्यते तदेव सांख्यमिति"। केचन वदन्ति - सङ्ग इति पुरुषस्य संज्ञा, तत्प्रतिपादकतया इदं दर्शनं सांख्यम् इत्युच्यते इति।

अन्ये तु आहुः सम्-उपसर्गपूर्वकाद् दर्शनार्थकात् चक्षिड्-धातोः ल्युटि चक्षिडः ख्यात्रादेशे सम्यक् ख्यानम् इति विग्रहात्मकः सांख्यशब्दः। अस्य अयम् अभिप्रायः - जीवः अनाद्यविद्यया आच्छन्नः अस्ति, तदेव तस्य बन्धनम् उच्यते, येन स्वरूपज्ञानं न भवति। तज्ज्ञानम् अन्तरेण दुःखनिवृत्तिः अपि असम्भाविनी। अतः त्रिगुणात्मिकेयं प्रकृतिः पुरुषाद्भिन्ना एव इति आत्मनः उद्भाव्यमानं ज्ञानमेव संख्या। या विवेकख्यातिः इति प्रकृतिपुरुषविवेकः वेति निगद्यते। उच्यते च महाभारते -

**दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः।**

**कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्यभिधायताम्॥ इति।**

अयमेव भावः शङ्करभगवत्पादैः अपि समर्थितः "इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्याः, अहं च तेभ्योऽन्यः, तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनम्। एषः सांख्यः" इति। "संख्या चर्चा विचारणा" इति, "संख्यावान् पण्डितः कविः" इति च अमरकोशात् संख्याशब्दस्य बुद्धिः पाण्डित्यमित्यर्थः च लभ्यते। अतः पञ्चविंशतिसंख्यकतत्त्वानां प्रतिपादनात्, ज्ञानस्य वा प्रतिपादनात् अस्य दर्शनस्य सांख्यम् इति अभिधानम्।

### १.२) सांख्यदर्शनस्य आचार्याः ग्रन्थाः च -

सांख्यदर्शनस्य प्रणेता महर्षिः कपिलः। परन्तु तत्प्रणीतानि सांख्यसूत्राणि नोपलभ्यन्ते। कपिलप्रणीतानि सूत्राणि इदानीम् उपलभ्यन्ते इति केचिद् आक्षिपन्ति, परन्तु तेषु सूत्रेषु क्वचित् अर्वाचीनानाम् आचार्याणां नामोल्लेखः दृश्यते इति कारणात् अनेके विद्वांसः तानि कपिलप्रणीतत्वेन नाङ्गीकुर्वन्ति। तत्सूत्राणि यद्यपि न कपिलप्रणीतानि तथापि अर्वाचीनेन केनचित् सांख्याचार्येण प्रणीतानि इति अङ्गीकुर्वन्ति। कपिलः आसुरये, आसुरिः च पञ्चशिखाय सांख्यशास्त्रम् उपदिदेश। तस्मात् च शिष्यपरम्परया भगवान् ईश्वरकृष्णः सांख्यशास्त्रं प्राप्तवान्। ईश्वरकृष्णेन सांख्यशास्त्रं कारिकारूपेण उपनिबद्धम्। इदानीं सांख्यदर्शनस्य प्रमाणग्रन्थरूपेण ईश्वरकृष्णप्रणीताः सांख्यकारिकाः एव उपलभ्यन्ते। तत्र सप्ततिः कारिकाः सन्ति। तासु कारिकासु सांख्यदर्शनसिद्धान्तः संक्षेपेण निगद्यते।

तत्कारिकाग्रन्थमाश्रित्य वाचस्पतिमिश्रपादस्य सांख्यतत्त्वकौमुदीति भाष्यं प्रसिद्धम्। सांख्यकारिकासु एव सांख्यदर्शनस्य सर्वाणि तत्त्वानि वैशद्येन उपलभ्यन्ते।

### १.३) सांख्यदर्शनप्रवृत्तेः कारणम्

श्रीमता ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकाप्रारम्भे एव सांख्यदर्शनस्य प्रयोजनं फलं वा किमिति स्पष्टम् उक्तम्। तथाहि प्रथमा कारिका -

**दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।**

**दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्।।** इति।

दुःखत्रयेण आध्यात्मिकादिदुःखत्रेकेण सह अभिघातात् असह्यसंबन्धात् प्रतिकूलवेदनीयत्वेन रूपेण सम्बन्धात्, तदपघातके दुःखत्रयोच्छेदके हेतौ विवेके पुरुषाणां जिज्ञासा विविदिषा ज्ञानेच्छा भवति। दृष्टे लोकप्रसिद्धे सुकरे भेषजादौ दुःखोच्छेदके हेतौ सुलभे सति सा दुष्करे दुर्लभे विवेके जिज्ञासा, अपार्था निरर्थिका, व्यर्था इति चेत् न, एकान्तात्यन्ततोऽभावात् दृष्टेन हेतुना एकान्तस्य दुःखनिवृत्तेः अवश्यम्भावस्य अत्यन्तस्य पुनः दुःखानुत्पादस्य च अभावात् असम्भवादिति सान्त्वयार्थाः।

इह जगति दुःखम् अस्ति एव। दुःखस्य आत्यन्तिकतया विनाशार्थं तथा चिराय सुखलाभार्थं मानवाः मोक्षमार्गेषु धावन्ति। न हि तद्दुःखं नित्यं, न वा अशक्यसमुच्छेदम्। तद् दुःखं हि त्रिविधम् आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं च। आध्यात्मिकम् अपि द्विविधं शारीरं मानसं च। देहमधिकृत्य जायमानं दुःखं शारीरं दुःखम्, तद्धि वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। अन्तःकरणम् अधिकृत्य जायमानं दुःखं मानसं, तद्धि काम-क्रोध-लोभ-मोह-भयैर्ष्या-विषाद-विषयविशेषादर्शननिबन्धनं, सर्वं चैतत् आन्तरोपायसाध्यत्वाद् आध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यं च दुःखं द्वेषा, आधिभौतिकम् आधिदैविकं च। तत्र आधिभौतिकं मानुषपशुसरीसृपस्थावरनिमित्तम्, आधिदैविकं च यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्।

तत् दुःखं प्रत्यात्मवेदनीयम्, न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। न हि दुःखं केनापि ईष्यते। न हि कोऽपि तादृक् प्राणी दृष्टिपथम् अवतरति यो दुःखात् नोद्विजते, सुखं च नाभिवाञ्छति। दुःखं हि मानसोद्वेगजनकं तस्मादेव दुःखत्रयापघातके हेतौ जिज्ञासा भवति मानवानाम्।

ननु अस्तु दुःखत्रयम्, जिहासितं च तद् भवतु, भवतु च तत् शक्यहानं, तिष्ठतु च शास्त्रगम्यः उपायः तदुच्छेत्तुम्, तथापि अत्र प्रेक्षावतां न युक्ता जिज्ञासा। किमर्थम् इति चेत् दुःखोच्छेत्तौ दृष्टाः एव सुकराः उपायाः विद्यन्ते इति कारणात्। अप्यस्ति लौकिकानाम् आभाणकः-

**अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।**

**इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्।।** इति।

सन्ति च शारीरदुःखप्रतीकाराय अनायाससाध्याः शतशः उपायाः भिषग्वरैः उपदिष्टाः। मानसस्य अपि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्री-पान-भोजन-विलेपन-वस्त्रालङ्कारादि-विषयप्राप्तिरूपः उपायः सुकरः। एवमादिभौतिकस्य दुःखस्य निरुपद्रवस्थाने वासेन प्रतीकारः सम्भवः। आधिदैविकस्य च दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगेन प्रतीकारः कर्तुं शक्यः। अतः दुःखत्रयविनाशाय विदुषां जिज्ञासा न युक्ता



इति चेत्, न। कुतः। “एकान्तात्यन्ततोऽभावात्” इति। यथाविधि औषधादि-कामिनी-नीति-शास्त्राभ्यास-मन्त्राद्युपयोगेऽपि आध्यात्मिकस्य आधिदैविकस्य आधिभौतिकस्य च दुःखस्य निवृत्तेः अदर्शनाद् अनैकान्तिकत्वं, निवृत्तस्यापि दुःखस्य च पुनः उत्पत्तिदर्शनाद् अनात्यन्तिकत्वम् इति अनायाससाध्योऽपि दृष्ट उपायो न ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ समर्थः इति न जिज्ञासा व्यर्था। अतः सर्वविधानां दुःखानाम् आत्यन्तिकतया विनाशाय युक्ता प्रेक्षावतां जिज्ञासा। एवम् आत्यन्तिकदुःखविनाश एव अस्य शास्त्रस्य प्रयोजनम् इति सिद्ध्यति।



### पाठगतप्रश्नाः १

१. षड् भारतीयानि आस्तिकदर्शनानि कानि।
२. किमर्थम् एतानि आस्तिकदर्शनानि इत्युच्यन्ते।
३. सांख्यदर्शनस्य प्रवर्तकः आचार्यः कः। -  
क) गौतमः      ख) कणादः      ग) कपिलः      घ) जैमिनिः
४. सांख्यकारिका केन विरचिता।  
क) ईश्वरकृष्णेन      ख) वाचस्पतिमिश्रेण      ग) आसुरिणा      घ) सदानन्दयोगीन्द्रेण।
५. त्रीणि दुःखानि कानि।
६. सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनं किम्।

### १.४) पञ्चविंशतिः तत्त्वानि

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतिः तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। तानि हि (१) पुरुषः, (२) प्रधानम्, (३) महत्तत्त्वम्, (४) अहङ्कारः, (५) मनः, (६) चक्षुः, (७) कर्णः, (८) नासिका, (९) जिह्वा, (१०) त्वगिति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, (११) वाक्, (१२) पाणिः, (१३) पादः, (१४) पायुः, (१५) उपस्थः इति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, (१६) शब्दः, (१७) स्पर्शः, (१८) रूपं, (१९) रसः, (२०) गन्धः इति पञ्च तन्मात्राणि, (२१) आकाशः, (२२) वायुः, (२३) अग्निः, (२४) जलं, (२५) पृथिवी इति पञ्च महाभूतानि इति। अत्र तत्त्वशब्दस्य अर्थः पदार्थः। तेन सांख्यशास्त्रे पञ्चविंशतिः पदार्थाः इति सिद्ध्यति।

### १.५) तत्त्वानां चतुर्धा विभागः

एतेषां तत्त्वानां पुनः कार्यकारणभेदेन चतुर्धा विभागः क्रियते। ते हि- केवलप्रकृतिः, केवलविकृतयः, प्रकृतिविकृतयः, अनुभयरूपश्चेति। अत्र प्रकृतिपदेन उपादानकारणं, विकृतिपदेन च कार्यं बोध्यव्यम्। तेन केचित् पदार्थाः उपादानकारणरूपाः, केचित् कार्यरूपाः इति सिद्ध्यति। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायां-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिः न विकृतिः पुरुषः॥ [सांख्यकारिका-३]



### १.६) केवलप्रकृतिः -

प्रधानं हि केवलप्रकृतिः, सा हि सर्वेषां कारणं, किन्तु तस्याः किमपि कारणान्तरं नास्ति, तस्मात् सा केवलप्रकृतिः कारणमात्रमित्यर्थः। तस्मात् सा मूलप्रकृतिः इत्यपि अभिधीयते। तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः। इयं न अन्यस्य कस्यचिद् विकृतिः तस्मात् इयम् अविकृतिः इत्युच्यते। प्रधानतो महत्तत्त्वस्य उत्पत्तिर्भवति इति महत्तत्त्वस्य उपादानकारणत्वात् प्रधानं केवलं प्रकृतिः। प्रकरोति प्रकर्षणं करोति कार्यम् उत्पादयतीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्दो निष्पद्यते। प्रकर्षश्च तत्त्वान्तरारम्भकत्वम्। तथा च यस्मात् तत्त्वान्तरम् उत्पद्यते तादृशः कारणविशेषः प्रकृतिशब्देन उच्यते। सा मूलप्रकृतिर्हि सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थारूपा। मूलश्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः। महदादेः कार्यकलापस्य मूलं हि एतद् प्रधानम्, न तु अस्य कारणान्तरं विद्यते। मूलप्रकृतेरपि कारणान्तरस्वीकारे प्रधानस्य यत्कारणं तस्यापि कारणम् एवं तस्य तस्य कारणान्तरम् अङ्गीकर्तव्यम्। तेन च अनवस्थादोषः समापतति। तथा हि सांख्यसूत्रम् - “मूले मूलाभावादमूलं मूलम्” इति।

### १.७) प्रकृतिविकृतयः -

ये च पदार्थाः कस्यचित् तत्त्वस्य कारणम् अर्थात् प्रकृतिः, समञ्च कस्यचित् तत्त्वस्य कार्यम् अर्थात् विकृतिः ते प्रकृतिविकृतयः उच्यन्ते। महदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति सप्त पदार्थाः प्रकृतयः विकृतयश्च। तत्र महत्तत्त्वाद् अहङ्कारः उत्पद्यते इति महत्तत्त्वम् अहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। अहङ्काराच्च शब्दादीनि पञ्चतन्मात्राणि श्रोत्रादीनि एकादशेन्द्रियाणि च उत्पद्यन्ते इति कारणात् पञ्चतन्मात्राणाम् एकादशेन्द्रियाणां च अहङ्कारः प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्रेभ्यो यथाक्रमम् आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि जायन्ते इति पञ्चतन्मात्राणि आकाशादिपञ्चमहाभूतानां प्रकृतयः, विकृतयश्च अहङ्कारस्य। एवं महत्तत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त पदार्थाः पूर्वपूर्वतत्त्वापेक्षया विकृतिरूपत्वाद् उत्तरोत्तरतत्त्वापेक्षया च प्रकृतिरूपत्वात् प्रकृतित्वविकृतित्वोभयरूपा इति सिद्ध्यति।

### १.८) केवलविकृतयः -

आकाशं वायुः अग्निः जलं पृथिवी चेति पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणम् चेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थानि इति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेति षोडश पदार्थाः केवलविकृतयः। तत्र आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्रेभ्यः जायन्ते इति पञ्चतन्मात्राणां विकृतयः, श्रोत्रादीनि एकादशेन्द्रियाणि च अहङ्काराद् उत्पद्यन्ते इति अहङ्कारस्य विकृतयः। ततश्च पञ्चमहाभूतानाम्



एकादशेन्द्रियाणां चेति षोडशपदार्थानाम् अन्यस्मादुत्पत्तेः, तेभ्यश्च अन्यस्य अनुत्पत्तेः केवलविकृतिरूपत्वमिति सिध्यति।

ननु षोडशपदार्थेषु एकादशेन्द्रियेभ्यः कस्यचिदनुत्पत्तेः तेषां केवलविकृतित्वम् अस्तु, आकाशादिपञ्चमहाभूतेभ्यः तु गोघटवृक्षादीनाम्, गोवृक्षादिभ्यो दुग्धबीजादीनां दुग्धबीजादिभ्यश्च दध्यङ्कुरादीनाम् उत्पत्तिः दृश्यते। तेन पञ्चमहाभूतानाम् केवलविकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पञ्चमहाभूतानां प्रकृतित्वविकृतित्वोभयरूपतया एव वर्णनं समुचितमिति चेत् उच्यते - यद्यपि पृथिव्यादीनां गोघटवृक्षादयः, गोवृक्षादीनां दुग्धबीजादयः, दुग्धबीजादीनां च दध्यङ्कुरादयः विकाराः सन्ति तथापि ते न पृथिव्यादिभ्यः तत्त्वान्तरम् स्थूलतेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समत्वात्। यथा स्थूलतेन्द्रियग्राह्यताधर्मो पृथिव्यादिषु विद्येते तथैव गोवृक्षादिषु अपि विद्येते विशेषाभावात्। यत्र हि तत्त्वान्तरत्वं तत्र स्थूलतेन्द्रियग्राह्यत्वयोः अपि तारतम्यम् अस्ति एव। अत्र तत्त्वान्तरस्य उपादानत्वमेव वस्तुतः प्रकृतित्वम्, न तु उपादानत्वमात्रम्। तथाहि पृथिवी गोघटवृक्षादीनाम् उपादानकारणम्, परन्तु न तत्त्वान्तरम्, गोवृक्षादयः दुग्धबीजादीनाम् उपादानकारणं किन्तु न तत्त्वान्तरम्। एवं तत्त्वान्तरत्वाभावात् उपादानत्वे अपि पृथिव्यादीनां प्रकृतित्वं न सम्भवति, अपि तु केवलविकृतित्वमेवेति षोडश पदार्थाः केवलविकृतयः।

### १.९) अनुभयरूपः

अविकृतिः हि पुरुषः। स न कस्यापि प्रकृतिः, न च कस्यापि विकृतिः। पुरुषो न कस्माच्चित् उत्पद्यते, नापि पुरुषात् किञ्चित् उत्पद्यते इति पुरुषो न प्रकृतिः नापि विकृतिः, किन्तु अनुभयरूपः। "कार्यं कारणसजातीयं कार्यत्वात्, मृज्जातीयमृदुत्पन्नघटवत्, पुरुषस्तु तयोर्विजातीयत्वात् न कार्यकारणोभयरूपः" इति निष्कर्षः। स कूटस्थः साक्षिस्वरूपः। तस्मात् स अविकृतिः इत्युच्यते। इत्थं पञ्चविंशतितत्त्वानां केवलप्रकृतित्वेन प्रकृतिविकृतित्वेन केवलविकृतित्वेन प्रकृतिविकृतित्वोभयहीनत्वेन च चतुर्धा विभागः संसिद्धो भवति।

ननु प्राणस्य कालस्य च सत्त्वात् पञ्चविंशतिः एव तत्त्वानि इति न युक्तमिति चेत् उच्यते - इन्द्रियाणां साधारणवृत्तिरेवास्ति प्राणः, न तत्त्वान्तरम्। कालोऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानरूपः नास्ति कश्चित् पदार्थः, स्वातन्त्रेण कालस्वरूपस्य निरूपयितुम् अशक्यत्वात्। तस्मात् पञ्चविंशतिः एव तत्त्वानि सन्ति, न न्यूनानि, नाप्यधिकानि। तथाहि उच्यते सांख्यप्रवचनभाष्यकारैः - "प्रकृतेः कार्यं महत्तत्त्वम्, महतश्च कार्योऽहङ्कारः, अहङ्कारस्य कार्यद्वयम् - तन्मात्राणि, उभयमिन्द्रियं च। तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेन एकादशविधम्। तन्मात्राणां कार्याणि च पञ्च स्थूलभूतानि, स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वम् अभ्युपगन्तव्यम्। पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षणः, इत्येवं पञ्चविंशतिः पदार्थव्यूहः, तदतिरिक्तः पदार्थो नास्ति, दिक्कालौ चाकाशमेव" इति।

## १.१०) पुरुषस्वरूपम्

पञ्चविंशतितत्त्वेषु मुख्यं तत्त्वद्वयं हि पुरुषः प्रकृतिः च इति। पुरुषः साक्षी केवलः द्रष्टा अकर्ता मध्यस्थः च। पुरुषस्य स्वरूपम् उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।

कैवल्यं माध्यस्थं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च॥ इति। [सांख्यकारिका -१९]

पुरुषः हि साक्षी अर्थात् चेतनः द्रष्टा अकर्ता च। द्रष्टृत्वे सति अकर्तृत्वं साक्षिणः लक्षणम्। द्रष्टा सर्वदा चेतनः एव भवेत् न अचेतनः। तेन पुरुषः चेतनः सर्वद्रष्टा परन्तु न कस्यचित् अपि कर्ता। स हि केवलः। आत्यन्तिकः दुःखत्रयाभावः हि कैवल्यम्। पुरुषे नास्ति कस्यचित् अपि दुःखस्य लेशः। तस्मात् स केवलः इति उच्यते। स हि मध्यस्थः उदासीनः इत्यर्थः। किमर्थं सः मध्यस्थः इति चेत् उच्यते सांख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रपादैः - “सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो न भवति, तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इति, उदासीन इति चाख्यायते” इति। उच्यते च श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता वासुदेवेन -

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥

यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ इति। [श्रीमद्भगवद्गीता-२.४६-४७]

पुरुषः हि सुखदुःखातीतः, सुखे दुःखे वा तस्य लेपः न तिष्ठति, पद्मपत्रवत् निर्लिप्तः तिष्ठति। नास्ति तस्य भयं क्रोधः वा। शुभम् अशुभं च प्राप्य तस्य आनन्दः द्वेषः वा न भवति।

पुरुषः हि चेतनः उत्पत्तिविनाशरहितः च वर्तते। एवं न कस्य अपि कारणं सः अस्ति। किन्तु पुरुषः सर्वथा पद्मपत्रवत् निर्लेपः एव वर्तते। तथाहि - पद्मपत्रं यथा जले वर्तमानम् अपि जलेन लिप्तं न भवति, तथा सर्वगतः अपि पुरुषः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणाम् आश्रयः न भवति। तथा च इदम् अनुमानम् - “पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणाभाववत्त्वात्, यन्नैव तन्नैवं यथा बुद्धिः” इति। अस्य अयमर्थः - तेन पुरुषेण कर्तृत्वधर्मत्वाभाववता भवितव्यम् कारणत्वधर्मत्वाभाववत्त्वात्, यः यः पदार्थः कर्तृत्वधर्मत्वाभाववान् न भवति, स कारणत्वधर्मत्वाभाववान् अपि न भवति, यथा बुद्धिः [महत्तत्त्वम्] कर्तृत्वाभाववती नास्ति, किन्तु कर्तृत्वधर्मवती एव अस्ति इति सा कारणत्वधर्मत्वाभाववती अपि नास्ति, किन्तु कारणत्वधर्मत्ववती एव सा वर्तते इति।

अनेन च अनुमानेन पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् इति सिध्यति। यः च कर्ता भवति स एव भोक्ता भवति इति नियमात् भोक्तृत्वम् अपि न पुरुषस्य धर्मः इति आयाति। ततः च ‘न पुरुषः कर्ता नापि भोक्ता’ इति संसिद्धम्। ननु ‘संघातपरार्थत्वात्’ (सांख्यकारिका -१७) इत्यत्र पुरुषस्य भोक्तृत्वम् उक्तम्, तस्मात् पुरुषः नास्ति इति कथनम् अयुक्तम् इति चेत् उच्यते - संघातपरार्थत्वादित्यत्र कारिकायां यत् पुरुषस्य भोक्तृत्वम् उक्तम् तत् वस्तुतः पुरुषे बुद्धिनिष्ठभोक्तृत्वम् आरोप्य एव, सांख्यनये बुद्धेः एव भोक्तृत्वात्,



पुरुषस्य च परमार्थतः अभोकृत्वात्। ननु बुद्धेः इव पुरुषस्य अपि कारणत्वस्वीकारे का क्षतिः इति चेत् अत्र उच्यते - यदि पुरुषस्य घटादिकार्याणाम् उपादानकारणत्वम् अभ्युपगम्येत, तदा उपादानकारणेन सह कार्यस्य अभेदात् घटादिकार्याणां नाशे चेतनस्य पुरुषस्य अपि नाशापत्तिः। तच्च श्रुतिस्मृत्यादिविरोधात् अनिष्टम्। "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा" इति श्रुत्या आत्मनः स्वरूपतः विनाशधर्मराहित्यम् उपदिश्यते। "अज आत्मा" "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः आत्मनः जननमरणादि-सर्वविकाररहिततत्त्वम् अभिधीयते। तस्मात् पुरुषस्य अकारणत्वम् एव अभ्युपेयम्। इत्थं पुरुषस्य घटादिकारणत्वे कार्यकारणयोः अभेदात् घटादिरूपेण पुरुषस्य एव नाशः जातः, तथा च पुरुषस्य सर्वथा कूटस्थत्वं व्याहन्येत इत्यतः पुरुषस्य न कारणत्वम् इति सारः।

सः पुरुषः सर्वव्यापी। तस्य गतिः औपाधिकी। देहसम्बन्धात् हि पुरुषे गतिः आरोप्यते। तथाहि सूत्रितम् - "अन्यत्र गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्" इति। पुरुषो हि निर्गुणः, न हि सुखादिकं पुरुषसमवेतं किन्तु पुरुषातिरिक्तपदार्थनिष्ठम्। ननु प्रलये अन्तःकरणाभावात् अदृष्टस्य निराधारप्रसङ्गः इति चेत् न, सांख्यनये प्रलये अदृष्टस्य आत्यन्तिकविनाशः न स्वीक्रियते, अपि तु सूक्ष्मशरीरे अवस्थितिः स्वीक्रियते। सांख्यमते पुरुषः न ज्ञानाधिकरणम्, किन्तु ज्ञानमयः स्वप्रकाशः। सांख्यप्रवचनभाष्ये च भाषितं - "वैशेषिका आहुः प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगज्ञानाख्यः प्रकाशो जायते इति तत्र। लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्ट्रादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात्। अतः सूर्यादिवत्प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः।" इति। तथा च स्मृतिः -

**यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते।**

**तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः॥**

**यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।**

**ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥ इति।**

पुरुषे सत्त्वादयः त्रयो गुणाः न सन्ति इति स अत्रिगुणः, प्रकृतेः च नितान्तं विलक्षणः इति कारणात् अव्यक्तविलक्षणः। प्रकृतेः तदीयमहत्तत्त्वादिकार्याणां च न कश्चिदंशः तस्मिन् सम्मिलितः, नापि पुरुषस्य कश्चिदंशस्तेषु सम्मिलितः इति व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः। आत्मानं केचिदेव योगसम्पन्नाः तत्त्वज्ञाः जानन्ति, न सर्वे इति असर्वसाधारणत्वात् स असाधारणः, अथवा प्रतिशरीरं पुरुषः भिन्नः इति कारणात् असाधारणः। नासौ प्रधानादिवत् जडः किन्तु चेतनताशाली इति चेतनः। मृत्तिका यथा घटशरावादीनि अनेकानि कार्याणि उत्पादयति न तथा पुरुषः किञ्चित् कार्यम् उत्पादयति इति कारणात् अप्रसवधर्मो, सरूपविरूपपरिणामहीनः इत्यर्थः। ततश्च अत्रिगुणः, विवेकी, अविषयः, असाधारणः, चेतनः अप्रसवधर्मो च पुरुषः इति सिध्यति। अत्रिगुणत्वादयः धर्माः पुरुषस्यैव, प्रकृतौ तदीयकार्येषु महत्तत्त्वादिषु चासत्त्वात्। तथा आत्मा प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् अनेकः इति।

पुरुषस्य च कश्चित् उत्पादकः नास्तीति जन्यत्वाभावात् नित्यः इति। कस्मिंश्चित् स्थाने आत्मनः नास्ति अभावः, किन्तु सर्वत्रैव असौ तिष्ठतीति व्यापकत्वात् विभुः इति। आत्मनि काचित् क्रिया न भवतीति क्रियाशून्यत्वात् आत्मा निष्क्रियः। आत्मा न कञ्चिद् आश्रित्य तिष्ठति किं तु स्वयमेव विभुत्वात् सर्वत्र तिष्ठतीति अनाश्रितत्वात् अनाश्रितः। धूमः यथा वह्निम् अनुमापयति न तथा आत्मा



प्रधानानुमापक इति अलिङ्गत्वात् (अननुमापकत्वात्) अलिङ्गः। वस्त्रे यथा सूत्ररूपः, घटे च कपालरूपः अवयवविभागः अस्ति न तथा आत्मनि कश्चिद् अवयवविभागः विद्यते इति कारणात् आत्मा निरवयवः। पुरुषस्यांशो यथा तदीयपुत्रपौत्रादिषु अनुवर्तते, दीपकस्य तैलं तदीयवर्तिकायां, प्रकृतेः अंशः महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वस्य चाहङ्कारे, न तथा आत्मनि कस्यचिदंशः अनुवर्तते, तस्य कस्माच्चिद् अनुत्पत्तेः इति अस्य सम्पर्कात् आत्मा स्वतन्त्रः। ततश्च आत्मा हि शुद्धस्फटिकवत् स्वच्छः, निर्गुणः, आकाशवत् विभुः, नित्यः, संख्यया अनन्तश्च अस्तीति सिद्ध्यति। तदुक्तम् -

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्॥ [सांख्यकारिका - १०]

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥ इति। [सांख्यकारिका - ११]



## पाठगतप्रश्नाः-२

७. पञ्चविंशतितत्त्वानां चतुर्धा विभागः कः।
८. अनुभयरूपः कः।
९. केवलविकृतयः के।
१०. प्रकृतिविकृतयः के।
११. प्रधानं किमर्थं केवलप्रकृतिः इत्यभिधीयते।
१२. सांख्यनये पुरुषः कः।

## १.११) पुरुषसद्भावे मानम्

सांख्यशास्त्रे पञ्चविंशतितत्त्वेषु अन्यतमः तावत् पुरुषः। परन्तु एतादृशस्य चेतनस्य निर्विकारस्य पुरुषस्य स्वीकारे कः हेतुः, अर्थात् पुरुषस्य अस्तित्वे किं प्रमाणम्। अयं विषयः अपि सांख्यकारिकायाम् आलोचितः। तथाहि कारिका -

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥ इति। [सांख्यकारिका - १७]

अत्र कारिकायाम् पुरुषस्य सद्भावे पञ्च हेतवः निगदिताः। पुरुषः अस्ति कस्मात् इति चेत्- (क) संघातपरार्थत्वात्, (ख) त्रिगुणादिविपर्ययात्, (ग) अधिष्ठानात्, (घ) भोक्तृभावात्, (ङ) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः च।



### १.११.१) संघातपरार्थत्वात् -

संघातः नाम समूहः, अत्र संघातपदेन प्रधानात् उत्पन्नानि सर्वाणि एव कार्यजातानि स्वीकरणीयानि। एवं संघातानां सम्भूयकारिणां स्वार्थक्रियायाम् इतरसापेक्षणां इति यावत्, परार्थत्वात् स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकत्वात् इत्यर्थः। सर्वाणि हि प्रकृतिजातानि अचेतनानि, न हि तानि स्वस्य कृते प्रवर्तन्ते। दृश्यते हि लोके सर्वाणि अचेतनानि वस्तुजातानि शयनासनादीनि परस्य चेतनस्य कस्यचित् अर्थाय प्रयोजनाय प्रवर्तन्ते। एवम् यस्मात् प्रकृत्यादीनि अचेतनानि तस्मात् ताभिः अपि कस्यचित् चेतनस्य प्रयोजनाय एव प्रवर्तितव्यम्। तस्मात् अस्ति कश्चित् चेतनः यस्य प्रयोजनाय भोगाय अपवर्गाय च प्रकृत्यादीनाम् अचेतनानां प्रवृत्तिः दृश्यते इति अङ्गीकर्तव्यम्। तस्मात् अस्ति कश्चित् चेतनः पुरुषः इति अङ्गीकर्तव्यम्।

### १.११.२) त्रिगुणादिविपर्ययात् -

ननु संघाताः संघातान्तरम् एव बोधयन्ति, न तु असंहतम् आत्मानम्। दृश्यते हि शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीरार्थाः इति। अत एव अव्यक्तादयः संहताः संहतान्तरम् एव बोधयन्ति, न तु अव्यक्ताद्यतिरिक्तं पुरुषम् इति चेत् न, संघातानां संघातान्तरं प्रति परार्थत्वं स्वीक्रियते चेत् तस्यापि संघातस्य संघातान्तरं प्रति परार्थत्वं स्वीकर्तव्यम्, तस्यापि संघातान्तरम् इति अनवस्थादोषः आपतति। सांख्यशास्त्रे तु अस्ति अनवस्थादोषस्य निराकरणाय व्यवस्था, तस्मात् संघातान्तरकल्पनं गौरवाय भवति। ननु प्रमाणत्वात् कल्पनागौरवम् अपि न दोषाय इति चेत् न, अत्र संहतस्य परार्थत्वमात्रेण अन्वयः कर्तव्यः, न तु संहतस्य संहतान्तरं प्रति परार्थत्वेन। तस्मात् अनवस्थाभियां पुरुषस्य असङ्घातत्वं स्वीकुर्वता अत्रिगुणत्वम् अविवेकित्वम् अविषयत्वम् असामान्यत्वं चेतनत्वम् अप्रसवधर्मित्वं च अभ्युपेयम्। त्रिगुणादयः हि धर्माः संहतत्वेन व्याप्ताः, तत्संहतत्वम् अस्मिन् पुरुषे नास्ति, तस्मात् त्रिगुणादयः धर्माः अपि अस्मिन् पुरुषे न विद्यन्ते। एवं त्रिगुणादीनाम् अभावः यत्र विद्यते स पुरुषः इति पुरुषस्य सद्भावे प्रमाणं दर्शितं सांख्यकारिकाकारेण ईश्वरकृष्णेन - 'त्रिगुणादिविपर्ययाद्' इति। सत्त्वं रजः तमः इति गुणत्रयम्। प्रधानं हि गुणत्रयात्मकम्। एवं प्रधानात् यानि महदादितत्त्वानि उत्पद्यन्ते तानि सर्वाणि त्रिगुणात्मिकानि इति सिद्ध्यति। अत्र त्रिगुणादिपदेन - "त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यम् अचेतनं प्रसवधर्मि" इत्यादिकारिकोक्तानि धर्माणि ज्ञेयानि। ये ये त्रिगुणादिमन्तः ते ते संहताः इति व्याप्तिः। पुरुषः तु असंहतः, अतः पुरुषे त्रिगुणादिधर्माः न विद्यन्ते। अर्थात् त्रिगुणादीनां विपर्ययः नाम अभावः पुरुषे विद्यते। त्रिगुणादीनाम् अभावः यत्र विद्यते स पुरुषः इति पुरुषस्य सद्भावे द्वितीयः हेतुः।

### १.११.३) अधिष्ठानात् -

पुरुषस्वीकारे तृतीयः हेतुः हि अधिष्ठानत्वम्। यम् अधिकृत्य आश्रित्य किञ्चित् तिष्ठति प्रवर्तते वा सः अधिष्ठाता इति उच्यते। पुरुषः हि अधिष्ठाता। केषाम् अधिष्ठाता इति चेत् त्रिगुणात्मकानां सर्वेषाम् अधिष्ठाता पुरुषः। एवं सुखाद्यात्मकानां महदादीनाम् अपरेण केनचित् प्रेष्यमाणत्वात् अस्ति कश्चित् प्रेष्यमाणः चेतनः पुरुषः इति अभ्युपेयम्। तथाहि अनुमानम्- महदादिकं केनचित् परेण चेतनेन



अधिष्ठीयमानं भवितुम् अर्हति, सुखाद्यात्मकत्वात्, संहतत्वात् वा इति। यत् यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेण अधिष्ठीयमानं दृश्यते। तथाहि रथादिः सारथ्यादिभिः अधिष्ठितः दृश्यते। एवं प्रकृते महदादीनाम् अचेतनपदार्थानाम् अधिष्ठाता कश्चित् चेतनः पुरुषः अस्ति इति सिद्ध्यति। ननु महदादीनाम् अधिष्ठाता भवन् कश्चित् महदादिषु एव अन्यतमः अधिष्ठाता भवतु, पुरुषाधिष्ठानस्वीकारेण किं प्रयोजनम् इति चेत् न, महदादिषु एव तु कश्चित् अधिष्ठाता न भवितुम् अर्हति, स्वस्य स्वाधिष्ठानायोगाद् इति भावः। ननु यः हि व्यापारवान् स एव भवति अधिष्ठाता, यथा रथस्य सारथ्यादिः, आत्मा तु निर्गुणत्वेन निष्क्रियत्वात् न व्यापारवान्, अतः तस्य अधिष्ठातृत्वं न भवितुम् अर्हति इति चेत् मैवम्, व्यापारवतः एव अधिष्ठातृत्वम् इति नियमः न शक्यते कर्तुम्, अयस्कान्तमणेः इव निर्व्यापारस्य अपि आत्मनः सन्निधिमात्रेण अधिष्ठातृत्वम् उपपद्यते। तथाहि कापिलसूत्रम् - “तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्” इति।

### १.११.४) भोक्तृभावात् -

पुरुषस्वीकारे चतुर्थः हेतुः हि - भोक्तृभावात् इति। सुख-दुःखे हि भोग्ये। अनुकूलवेदनीयं सुखं प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्। सुखं दुःखं च प्रत्यात्मम् अनुभूयते। सुख-दुःखयोः भोग्यत्वम् तदा एव सम्भवति यदा कश्चित् चेतनः भोक्ता अस्ति इति स्वीक्रियते। स च भोक्ता बुद्ध्याद्यतिरिक्तः चेतनः पुरुषः इति अङ्गीकर्तव्यम् इति प्रथमा व्याख्या।

अथवा भोग्याः दृश्याः बुद्ध्यादयः, न हि द्रष्टास्म अन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम्, तस्मात् अस्ति द्रष्टा बुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स च पुरुषः। तथाहि अनुमानम् - बुद्ध्यादयः द्रष्टृपूर्वका भवितुम् अर्हन्ति, दृश्यत्वात्, घटादिवत् इति। बुद्ध्यादयः हि दृश्याः सुखदुःखाद्यात्मकत्वात् पृथिव्यादिवत्। अतः दृश्यानां दृश्यत्वं तदा एव सङ्गच्छते यदा कश्चित् चेतनः द्रष्टा अभ्युपगम्यते, स च दर्शनकर्ता पुरुषः। तस्मात् अस्ति कश्चित् पुरुषः इति अङ्गीकर्तव्यम् इति द्वितीया व्याख्या। ननु असङ्गस्य पुरुषस्य दर्शनकर्तृत्वं न सम्भवति इति चेत् न, परमार्थतः पुरुषस्य दर्शनकर्तृत्वं नास्ति एव, किन्तु बुद्ध्युपाधिकम् एव तस्य द्रष्टृत्वं वक्तव्यम्, एवं द्रष्टृत्ववत् भोक्तृत्वम् अपि बुद्ध्युपाधिकं तस्य सम्भवति इति नास्ति उभयव्याख्यायाम् अपि कश्चित् दोषः।

### १.११.५) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः -

पुरुषस्वीकारे पञ्चमः हेतुः हि "कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च" इति। कैवल्यं नाम आत्यन्तिकतया दुःखत्रयस्य विनाशः। तच्च कैवल्यं पुरुषं दुःखत्रयात् व्यावर्तयति। शास्त्राणां दिव्यलोचनानां महर्षीणां च दृश्यते कैवल्याय प्रवृत्तिः। दुःखाद्यात्मकाः हि बुद्ध्यादयः स्वभावात् वियोजयितुं न शक्यन्ते। बुद्ध्याद्यतिरिक्तस्य तु पुरुषस्य दुःखादिभ्यः वियोगः शक्यसम्पादः। तस्मात् महर्षीणां कैवल्यार्थं प्रवृत्तिः दृश्यते इति कारणात् बुद्ध्याद्यतिरिक्तः पुरुषः कश्चित् अस्ति यस्य दुःखत्रयविनाशरूपं कैवल्यम् इच्छन्ति महर्षयः इति सिद्ध्यति। इत्थं पुरुषस्य सद्भावे पञ्च हेतवः सांख्यकारिकायां प्रतिपादिताः।



### १.१२) पुरुषस्य बन्धमोक्षौ -

दर्शनानां मुख्यविषयेषु अन्यतमः तावत् परमपुरुषार्थः मोक्षः। मोक्षाय एव वस्तुतः समेषां दर्शनानां प्रवृत्तिः। सांख्यसिद्धान्ते अपि बन्धमोक्षव्यवस्था आलोचिता। ननु सांख्यसिद्धान्ते पुरुषः हि असङ्गः निर्विकारः च। अतः स केनचित् कर्मणा न लिप्यते, अतः तस्य कर्तृत्वम् अपि न सम्भवति। तेन च धर्माधर्मयोः उत्पत्तिः अपि न सम्भवति। धर्माधर्मयोः अभावे सुखदुःखयोः उत्पत्तिः न सम्भवति। दुःखस्य अनुत्पत्तौ दुःखसम्बन्धरूपः बन्धः, दुःखध्वंसरूपः मोक्षः च पुरुषे न सम्भवतः। अतः पुरुषस्य बन्धः मोक्षः वा नैव सङ्गच्छते सांख्यसिद्धान्ते इति चेत् वाढम्, यद्यपि शास्त्रे पुरुषस्य बन्धमोक्षौ इति उच्यते तथापि वस्तुतः बन्धमोक्षौ बुद्धावेव भवतः, पुरुषस्य पद्मपलाशवत् निर्लेपत्वात्। पुरुषे तु विद्यमानायां बुद्धौ बद्धत्वम्, अविद्यमानायां च तस्यां मुक्तत्वम् उपचर्यते। सृष्ट्यारम्भे सर्वतः प्रथमं बुद्धिरेव प्रकृतितः उत्पद्यते इति प्रकृतेः परिणामो बुद्धिः। बुद्धेरेव महत्तत्त्वम् अन्तःकरणं चेति नामान्तरम्। सांख्यसिद्धान्ते बुद्धावेव सुखदुःखे तिष्ठतः। अस्या एव सुखदुःखयोश्छाया जीवात्मनि पतति, तत एवात्मा सुखदुःखवान् प्रतीयते। इयमेव छाया पुरुषस्य संसारः। यदा च प्रकृतिपुरुषयोः विवेकज्ञानात् बुद्धेः नाशो भवति, तदा एव तदीयसुखदुःखयोः छायायाः अपि नाशो जायते इति आत्मा अपि शुद्धः अवशिष्यते। इदं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानमेव विवेकख्यातिः सदसत्ख्यातिर्वा उच्यते। तत्त्वसाक्षात्कारे विवेकख्यातौ वा सत्यां पुरुषः त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः बन्धनात् मुक्तो भवति, स तदानीं रङ्गमञ्चस्थदर्शकः इव तां प्रेक्षते, सा प्रकृतिरपि अस्मै करणीयं स्वं कार्यं न करोति। तदा पुरुषः आत्मनः शुद्धं स्वरूपं साक्षात्करोति। इयमेव अवस्था मोक्ष इति उच्यते। उच्यते च सांख्यकारिकायाम् -

तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः।। इति। [६२]



### पाठगतप्रश्नाः-३

१३. पुरुषस्य सद्भावे कति हेतवः कारिकायां निगदिताः।

(क) पञ्च

(ख) सप्त

(ग) अष्टौ

(घ) नव

१४. किं नाम गुणत्रयम्।

१५. पुरुषस्य बन्धः कथम्।

१६. पुरुषस्य मोक्षः कथम्।

१७. कैवल्यं नाम किम्।

१८. सुखं नाम किम्।

१९. दुःखं नाम किम्।

२०. पुरुषस्य अधिष्ठातृत्वे कापिलसूत्रं किम्।



### पाठसारः

अस्मिन् पाठे आदौ सांख्यशब्दस्य अर्थविषये विचारितम्। तत्र पञ्चविंशतिसंख्यासम्बन्धित्वात् सांख्यमिति अनेकेषां मतम्। सांख्यदर्शनस्य प्रवर्तकाचार्यः यद्यपि महर्षिः कपिलः तथापि तस्य ग्रन्थः इदानीं नोपलभ्यते इति कारणात् इदानीम् उपलभ्यमाना ईश्वरकृष्णविरचिता सांख्यकारिका एव सांख्यदर्शनस्य प्रमाणग्रन्थः इति स्वीक्रियते। तत्र सांख्यदर्शने पञ्चविंशतिः तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। तेषां च अस्ति चतुर्धा विभागः। प्रतिदर्शनमिव सांख्यदर्शनस्यापि प्रवृत्तये कारणं हि दुःखत्रयस्य आत्यन्तिकतया विनाशः। स च विनाशः प्रकृतिपुरुषविवेकेन सिध्यति इति प्रकृतिपुरुषविवेकाय तयोः स्वरूपज्ञानाय पुरुषस्वरूपं विचारितम्। पुरुषो हि असङ्गः निर्विकारः अकर्ता चेतनः साक्षी केवलश्च। पुरुषस्य अस्तित्वसिद्धये पञ्च हेतवश्च निगदिताः - (क) संघातपरार्थत्वात्, (ख) त्रिगुणादिविपर्ययात्, (ग) अधिष्ठानात्, (घ) भोक्तृभावात्, (ङ) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः च इति।



### पाठान्तप्रश्नाः

१. सांख्यदर्शनस्य आचार्याणां ग्रन्थानां च विषये परिचयः प्रदीयताम्।
२. पुरुषस्य स्वरूपं संक्षेपेण प्रतिपाद्यताम्।
३. सांख्यशब्दार्थविषये लघुटिप्पणीमेकाम् आरचत।
४. सांख्यदर्शनस्य प्रवृत्तये किं तावत् कारणमिति समासेन प्रतिपाद्यताम्।
५. सांख्यनये केवलविकृतिनां परिचयः प्रदीयताम्।
६. पुरुषस्य बन्धमोक्षविषये लघुटिप्पणीं लिखत।
७. के किमर्थं प्रकृतिविकृतयः इति अभिधीयन्ते।
८. पुरुषसद्भावे यानि कारणानि सांख्यकारिकायां निगदितानि तेषां संक्षेपेण परिचयः प्रदीयताम्।



### पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि -

१. सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसाख्यानि षट् आस्तिकदर्शनानि।
२. एतानि दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तस्मात् एतानि आस्तिकदर्शनानि।
३. कपिलः।
४. ईश्वरकृष्णेन।
५. आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकम् च।



६. आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तिः।
७. केवलप्रकृतिः, केवलविकृतयः, प्रकृतिविकृतयः, अनुभयरूपश्चेति।
८. पुरुषः।
९. आकाशं वायुः अग्निः जलं पृथिवी चेति पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणम् चेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थानि इति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेति षोडश पदार्थाः केवलविकृतयः।
१०. महदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति सप्त पदार्थाः प्रकृतिविकृतयः।
११. प्रधानं हि सर्वेषां कारणं, किन्तु तस्य किमपि कारणान्तरं नास्ति, तस्मात् स केवलप्रकृतिः कारणमात्रमित्यर्थः।
१२. सांख्यनये पुरुषः साक्षी केवलः द्रष्टा अकर्ता मध्यस्थः च।
१३. क) पञ्च हेतवः निगदिताः - (१) संघातपरार्थत्वात्, (२) त्रिगुणादिविपर्ययात्, (३) अधिष्ठानात्, (४) भोक्तृभावात्, (५) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः च।
१४. सत्त्वं रजः तमः इति गुणत्रयम्।
१५. बुद्ध्या सह पुरुषस्य सम्बन्धः एव बन्धः।
१६. बुद्ध्या सह पुरुषस्य सम्बन्धनाश एव मोक्षः।
१७. कैवल्यं नाम आत्यन्तिकतया दुःखत्रयस्य विनाशः।
१८. अनुकूलवेदनीयं सुखम्।
१९. प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्।
२०. "तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्" इति।

---

॥ इति प्रथमः पाठः ॥

---

